

Ольга ТРІЛЬ

НАЗВИ НІЧНОГО СВІТИЛА В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У тематичній групі назв небесних об'єктів чільне місце посідає кількісно найменша мікрогрупа “основні небесні світила”, до якої, крім лексеми *солнце*, входять лише два номени на позначення нічного світила – *мѣсяць* (*мѣсяць*) та *лина*, які успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської і разом із похідними утвореннями становлять старожитну частину словника української мови.

Мѣсяць. Від найдавніших Місяць був для спостерігачів одним часів із найважливіших об'єктів зоряного неба. Через незначну відстань до Землі він з усіх світил найбільш придатний для спостережень неозброєним оком. У писемних джерелах досліджуваного періоду зафіксовано дві назви цього світила – *мѣсяць* і *луна*.

Із найдавнішого періоду в системі номенів зоряного неба в слов'янських мовах на позначення нічного світила вживається слово *мѣсяць* (р., бр. *месяц*, др. *мѣсяць*, п. *miesiac*, ч. *mesic*, слц. *mesiac*, вл. *mesac*, нл. *tjasec*, болг., м. *месец*, схв. *месец*, *мјесец*, слн. *mésec*). Дослідники вказують на спорідненість праслов'янського **mesecь* із лит. *menuo*, *menesis*, гот. *mena*, лат. *tensis*, гр. *μήν*, дінд. *tah*, *masah*, а індоєвропейський корінь **tens-*, **tes-* пов'язують із **te-* зі значенням “міряти” [ЕСУМ III: 485].

Уперше, за матеріалами І. Срезневського, лексему *мѣсяць* засвідчено в 1124 р.: Поча оубывати сл.нца и погыбе всѣ; о великы страхы и тьма бы(с), и звѣзды быша, и м(с)ць, и паки нача прибывати [Срезн. II: 250-251]. У пам'ятках киеворуського періоду номен *мѣсяць* ужито в кількох значеннях: “небесне світило”, “серповидна прикраса”, “одиниця виміру часу” [Срезн. II: 250-252].

Джерельна база “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” подає лексему *мѣсяць* лише у значенні “одиниця виміру часу” [ССУМ I: 629].

Тексти пам'яток XVI–XVII ст. демонструють широке, майже без територіальних і хронологічних обмежень, вживання досліджуваного слова зі значеннями ‘небесне світило’ та ‘одиниця виміру часу’ у різних контекстах.

Основу семантичної структури слова *мѣсяць* становить значення ‘небесне світило’. Аналізований матеріал засвідчує наявність слова *мѣсяць* у пам’ятках переважно конфесійного та літописного жанрів, які документують уявлення про це світило як Боже творіння і невід’ємний елемент створення Всесвіту: овунь не мугъ видѣти сотворѣннѣ Божіе, небо и землю, и солнце, и мѣсяць, и звѣзды (XVI ст. НЄ 177); оць нб(с)ный... прострг намь нбо єдино. Слнце постави(л) намь всѣмь свѣтити. еди(н) м(с)ць і еди(н)ны звѣз(д)ы на(д) всѣми сіаю(т) (к. XVI ст. УЄ № 31, 3 зв.); оць... єдинѣ покровлю простерь на(д) нами нбо. єдино слнце поставиль всѣ(м) свѣтити. єдинь м(с)ць и єдины звѣзды на(д) всѣ(м) сіаю(т) (Львів, 1585 УЄ № 5, 11 зв. (на полях)); гъ бгъ всѣдръжите(л)... сь(т)вори(л) є(ст) нбо и землю... // і вхє(н)дожи(л) и(х) свѣтлоста(ми) слнце(м) и м(с)цьє(м). звѣздами (Львів, поч. XVII ст. Крон. 2 зв.–3). В одній з ілюстрацій підкреслюється значення слова *мѣсяць* як назви нічного світила: М(с)ць... свѣтло(ст) ношнај (поч. XVII ст. Проп.р. 242 зв.).

Лексикографічні праці XVII ст. фіксують лексему *мѣсяци* у тому самому значенні: Луна: М(с)ць (Київ, 1627 ЛБ 59); mensis, мѣсяцъ (1642 ЛС 267).

Назва *мѣсяць* у пам’ятках досліджуваного періоду вживалася також на позначення ‘проміжку часу в календарному році’: Але тотъ Вашъ, черезъ Григорія Тринаццатого укрочоный, явне кламство свое, зъ обходовъ мѣсяцей, дней и часовъ и самого того великоденного свята, показуеть, яко тою отмѣною або поправою до якихъ ростырокъ и мѣшанины дала ся причина и якіе новыє отщепенства внеслися въ християнство (1603 Пит. 89).

Луна. Крім назви *мѣсяць*, на позначення небесного світила в системі української писемної мови функціонує лексема *лѣна*, яку вперше задокументовано в “Повісті временних літ” (969 р.): Си бо съгаше аки луна въ нощи [Срезн. II: 54].

Слово *лѣна* належить до поширених у слов’янських мовах (пор. р. луна, ч. luna, слц. luna, болг. луна, м. луна, схв. луна, слн. lūna, стсл. лоуна) і безпосередньо походить із псл. *luna “світло, блиск, відблиск; місяць (планета), споріднене з лат. lūna “місяць (планета; міра часу); блиск місяця”, сірл. lūan “світло, місяць”, свн. liehsen “ясний”, гр. λῦχος “світильник”, вірм. lusin “місяць”, іє. *louksnā (форма ж.р. прикметника *louksno-/leuksno- “блискучий, сяючий”,

похідного від *leuk- “світити; ясний, блискучий, сяючий”) та ін. [ЕСУМ III: 304-305].

У пам'ятках XIV–XV ст. номен *луна* вжито на означення нічного світила, крім того, аналізоване слово виконує роль власної особової назви [ССУМ I: 558].

В українській мові XVI–XVII ст. лексема *луна*, як і слово *мѣсяць*, функціонує у значеннях “нічне небесне світило” та “одиниця виміру часу”. Пам'ятки конфесійного стилю засвідчують назву *луна* на позначення нічного небесного світила, створеного Богом разом з іншими елементами видимого світу: А сл.нце и лѣна҃ яко писанїє свѣтчить въ четвертый дѣнь по поровнанью б҃гъ сѣтворилъ (Острог, 1586 Сур. 2); всѣ рѣчи сѣтворивъ видимого сего свѣта: ...слѣнце, линоу, свѣзды (Почаїв, 1618 Зерц. 9-9 зв.); да бидеть видимый сей мїръ; н.бо, и земла, слѣнце, Лѣна, звѣзды, все са заразомъ стало, словомъ е҃го и волею бо҃скою (Чернігів, 1646 Перло 147).

Спорадично номен *луна* у давніх контекстах кваліфікується як ‘планета’, хоча це зовсім не говорить про здогад щодо цього космічного об'єкта: линоу знаємо яко планета єсть неоуставичнаа ѿмѣньнаа (Почаїв, 1618 Зерц. 56).

Періодичність видимих рухів небесних тіл, зокрема Місяця, спричинила створення місячного календаря – системи “лічби часу, яка ґрунтується на зміні фаз Місяця” [АЕС 2003: 301]. Цей календар відігравав важливу роль у святкуванні Паски – одного з найбільших християнських свят. Через відмінності у системах лічби часу Західних та Східних церков святкування Великодня відбувалося в різний час: перші відзначали Христове Воскресіння в першу неділю тижня, а другі – відповідно до єврейських звичаїв – чотирнадцятого числа місяця нісана. З метою розв'язання цієї проблеми, у 325 р. було скликано Нікейський собор, який постановив святкувати Паску усіма в найближчу неділю після 14 числа пасхального місяця, а пасхальним вважати місяць, чотирнадцятий день якого настає після дня весняного рівнодення¹. З цього приводу матеріали писемних джерел XVI–XVII ст. на позначення поняття місячного календаря засвідчують послідовно вживані поширені словосполучення на зразок: *отъ поля луны*

¹ <http://www.krugosvet.ru/articles/76/1007643/1007643a1.htm>

мѣсяца первого обходу солнечнаго, отъ дня чотырнадцатого луны (четвертыйнадцать день луны мѣсяца первого): Бо законъ семь днѣй тылко опрѣсноки жидомъ поживати розказоваль, то есть почавши отъ полня луны мѣсяца первого обходу солнечнаго, // отъ 14 дня ажъ до двадцатого тоежь луны, яко пишеть Мойсей во Исходѣ (1603, Пит. 44-45); То есть, абы не преходиль часъ замѣроный отъ дня чотырнадцатого луны до 21 дня луны тогожь мѣсяца первого, а не далѣй (Вільно, 1595 Ун.гр. 142); Але коли колвекъ одно припадалъ четвертыйнадцать день луны мѣсяца первого, то есть апрѣля, будь то в понедѣлокъ, albo въ пятницу, не смотречи недѣли, светили пасху, на тотъ часъ, коли и Жыдове поживали своего баранка (Вільно, 1595 Ун.гр. 139).

Незважаючи на активне функціонування слова *луна* та його стабільне значення в пам'ятках української мови XVI–XVII ст., в сучасній українській мові, на відміну від деяких інших слов'янських мов (пор. р. луна, ч. lůna, слц. lůna, болг. луна, м. луна, схв. луна, слн. lůna), воно не збереглося як основне найменування нічного світила, але стало носієм іншого значення – ‘відбиття звукових коливань від перешкоди; відгомін’ [СУМ IV: 555]. В.Німчук припускає, що ця специфічна семантика сформувалася на основі “глибинного елемента значення *луна* ‘щось невиразне, яке не виходить прямо із джерела (відблиск, світло, заграва і т.ін.)”².

Характерною особливістю нічного світила є зміна його фаз. Фази виникають унаслідок зміни взаємного розташування Землі, Місяця і Сонця. Момент, коли астрономічні довготи Місяця і Сонця вирівнюються, відповідає фазі нового місяця. У текстах конфесійних пам'яток, зокрема учительних Євангелій XVI–XVII ст., зафіксовано стійке словосполучення *новий (новъ, новъ) мѣсяць*. Основним конкретизатором при слові *мѣсяць*, що вказує на зміну форми світила, зокрема на початок його фазового циклу, виступає прикметник *новий*: приступи^л до іса члкь... и ре^к. ги змилиса на^л... сно^м мой^м поне^ж на но^в м^сць бѣснуетса (XVI ст. УЄ № 29519, 94 зв); ѿць..., мовить и(ж) снь мой тръпить на *новий м(с)ць* (к. XVI ст. УЄ № 31, 151); ѿтець... до // Ха приходить, а... сына... хоробѣ ѿповѣдаеть. Повѣдаеть ѿ... мордованю са егѿ... ижъ на *новий мѣсяць* бѣснѣтса, и... са мордѣть (Київ, 1637 УЄ

² Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К., 1992. – С. 21.

Кал. 139-140). Усі наведені цитати – інтерпретації загальновідомої євангельської оповіді, яка, однак, інформує про давні вірування, згідно з якими новий місяць міг бути причиною тимчасового нездужання людини.

На позначення цієї ж фази місяця в староукраїнських лексикографічних працях XVII ст. зафіксовано композит *новомѣсачіє* – церковнослов'янську кальку грецького слова *νομήνια*, напр., у “Лексиконі латинському” Є. Славинецького: *neomenia*, *новомѣсачіє* (Київ, 1642 ЛС 279). П. Беринда у своєму “Лексиконі словенороському” до книжного *новомѣсачіє* подає українські відповідники: *Новомѣсачіє*: Новъ м(с)ца. Или нова м(с)ца (Київ, 1627 ЛБ 78).

Без семантичних змін слово *нів* збереглося в південно-західних говірках української мови (Жел. I: 529; Гр. II: 565), проте воно не стало надбанням сучасної української літературної мови.

Назва *молодикъ* в українських писемних джерелах уперше засвідчена на початку XVII ст. й означає ‘молодий місяць’ (до настання фази першої чверті): Того року напалъ снегъ месеца ноебра 5 *молодика* [КТ: 1603]. Лексикографічні джерела XIX ст. відзначають уживання слова у різних регіонах України [Жел. I: 450; Гр. II: 441]. Внутрішня форма лексеми *молодикъ* зумовлює стабільність її семантики і в сучасній українській мові [СУМ IV, 786]. За словами В. Німчука, назву *молодик* перенесено “на небесне світило з молодіої неодруженої людини (парубка)”³. Крім слова *молодик*, як назви молодого, нового місяця, в народному мовленні функціонують слова *новак* [Жел. I: 531; Гр. II: 568], *новик* [Гр. II: 568] і *понов* [ЕСУМ IV, 107].

Оскільки природні умови відігравали вирішальну роль у сільському господарстві, люди пильно спостерігали за прикметами, що могли прогнозувати погоду, зокрема за станом небесних об'єктів, і записували деякі свої обсервації, напр.: *м(с)цьъ възвышь по ѡстрый* погоды знакъ маєть (Київ, 1625 На г. Коп., тит. зв.). Народні прикмети стосовно впливу місяця у певній фазі на погоду знаходимо також в етнографічних матеріалах: Роги місяця гострі, яскраві – на погоду [Прислів'я: 366].

Місяць, змінюючи свій вигляд від повного диска до вузького

³ Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992. – С. 29.

серпа і навпаки, перебуває у різних фазах. На позначення фази повного місяця писемні джерела досліджуваного періоду фіксують лексему *полня* (*полнь*): *тоу^т написано, ... въ котрый днь книжного М^сца лѣна настае^т, и въ котрый днь послѣ по^ннѣ оущерблае^тса* (Острог, 1612 Час.Табл. 315 зв.); *Бо законъ семь днѣй тылко опрѣсноки жидомъ поживати розказоваль, то естъ почавши отъ полня луны мѣсяца первого обходу солнечного* (1603 Пит. 44).

Дальший розвиток семантичної структури слова *повня* призводить до витворення нових значень – говіркового ‘повний достаток’ та нормативного, хоч і рідко вживаного, ‘надмір почуття’ та [СУМ VI: 686].

На позначення фази повного місяця староукраїнські тексти XVII ст. засвідчують двокомпонентну словосполуку *полная луна*: *Прото ажъ первѣй събра^л часы, всеи онои дѣлѣ, которалъ въ первое створе^не свѣта, и равнины, и полнѣю Лѣнѣ* (Київ, 1619 Аз.В. 70); *лѣна..., гды естъ полналъ, ...бывае^т бѣ^спечналъ в^т того затмѣна* (поч. XVII ст. Проп.р. 242 зв.). Як синонім у пам’ятках української мови вживається також стійке словосполучення *лѣна въ полнѣ*: *лѣна в полнѣ ѿ^т слѣнца всеи свѣтлости початкоу барзо ро^зналъ естъ* (поч. XVII ст. Проп.р. 242 зв.).

Не змінивши семантики, обидва словосполучення (*повний місяць*, *місяць у повні*) увійшли до активного вжитку сучасної української мови [СУМ IV: 754; СУМ VI: 686].

До цього ж семантичного простору належить спорадично зафіксоване у конфесійній пам’ятці словосполучення *лина ясностю са выполняетъ*, що вказує на природне явище, яке теж вважалося специфічною прикметою психо-фізичного стану людини: *Луна..., гды са ясностю выполняетъ, променѣ своѣ зъ себе выпѣскаетъ, которыѣ... вѣлготности въ тѣлѣ замотывають и мѣшають* (Київ, 1637 УЄ Кал. 144).

В українській мові XVI–XVII ст. для йменування місяця у початковій або кінцевій фазах задокументовано описову назву *лѣна в роги скривленналъ* (поч. XVII ст. Проп.р. 242 зв.). У нормативно-літературному вжитку цій словосполучі відповідає номен *серп* та його демінутив *серпик* [СУМ IX: 139; 140].

Одним із найзагадковіших астрономічних явищ для наших предків було затемнення. На його позначення в пам’ятках української мови з початку XVI ст. використовується слово *затмѣнѣ* (*затмениѣ*): *М^сца авгѣста с. второй години в но^ч. М^сць бы^л*

в *затмєню* (1509-1633 ЛЛ 129 зв.); Въ... року 1620, ... *затмениє* місяця было (поч. XVII ст. КЛ 90).

Згадки про місячні затемнення документують переважно пам'ятки літописної і конфесійної літератури XVI–XVII ст. Контексти досліджуваних джерел підтверджують думку про те, що це астрономічне явище вважалося лиховісним. Воно могло бути пересторогою в різних починаннях або ж супроводжувалося різноманітними катаклізмами.

На позначення місячного затемнення писемні джерела досліджуваного періоду засвідчують дієслова *мѣнитися*, *премѣнятися*, *измѣнитися*, в яких визначальною є сема “змінюватися, ставати іншим”: *Тогда и мѣсяць ся мѣнилъ* на Великодне, и то не дармо: бо ляхи заразъ великий постъ пішли на козаки на Украину, и Богданъ Хмельницькій,... побилъ ихъ (1636-1650 ХЛ 79); яко земля не вострепеще^т, нѣбо не оужаснетса, слѣнце не померкнетъ, лѣна не измнитса, громи не вдаратъ, силы нѣсныя не подвигнѣтса (Острог, 1598 Отп.КО 16); Слѣнце и мѣсяць во кровь ся премѣняли (I пол. XVII ст. Сл. о зб. 26).

Сучасна українська мова засвідчує дієслова *мінитися* у значенні ‘затемнюватися на короткий час; меркнути’ [СУМ IV: 741] та *перемінитися* ‘зазнавати яких-небудь змін; змінюватися’ [СУМ VI: 227].

Конфесійні пам'ятки, що переказують “Апокаліпсис”, наводять ознаки кінця світу, серед яких затемнення Сонця і Місяця. На позначення цього явища зафіксовано дієслова *помрѣкнвити* та *помрачитися*: *Слѣнце и мѣць помрѣкнит // н.бса сѣвютса* [XVI ст. УС № 29519, 9 зв.-10]; *помрачитса* слѣнце, и мѣсаць, и звѣзды съ Нѣси падѣтъ на землю, и силы Нѣсныя по^двигнѣтса [Чернігів, 1646 Перло 142 зв.].

Писемні джерела досліджуваного періоду до дієслова *помрѣкнвити* документують синонімічну конструкцію *не дати свѣтлости (свѣта) своєи (своєго)*, в якій репрезентовано основну сему ‘згаснути, потемніти’: *мѣць не дасть свѣтлости своєй а й звѣзды нѣсныя // падати боудоу^т, а силы нѣбе^сныя боудоуть са гибати* [1556-1561 ПЄ 181 зв.-182]; *Изоватса якъ цидѣла нѣбо, а всѣ звѣзды спадѣт^т якъ листа фикговое... // а мѣсаць не дасть свѣта своєго* [Вільна, 1596 З.Каз. 18-18 зв.]; *мѣсаць не дасть свѣтлости своєє* [Острог, 1607 Лѣк. 51].

На позначення затемнення місяця – астрономічного явища, що знаменувало смерть Христа, – писемні джерела XVI–XVII ст. фіксують описову назву *лина в темности*: Земла трасеса ме^ртвии в^стаю^т камень разс^деся стражи ѡбмираю^т. Це^рковнаа зав^са д^длитса надвое. со^ннце же и л^дна в темности ѡбое (к. XVI – поч. XVII ст. ПДПИ 182, 99).

У “Проповідях різних” подано досить розлоге, як для тогочасних пам’яток, витлумачення затемнення, яке траплялося тільки у стадії повного місяця: М^сць або л^дна св^тло^ст^ь ношнаа, н^гды не те^рпи^т недоста^ткоу, только гды е^сть полнаа, поки бов^тмь в половицы е^сть, и в роги скривле^ннаа, бывае^т бе^зпечааа ѡ^т того затм^нна; ба и в полни ѡ^т сл^нца всеи св^тлости початкоу барзо рознаа е^сть (поч. XVII ст. Проп.р. 242 зв.).

Таким чином, лексеми *м^тс^лц^ь (л^дна)* – елементи тематичної підгрупи “назви основних небесних світил” – праслов’янського походження і становлять старожитну частину словника української мови. Вони, крім основного значення ‘нічне небесне світило’, репрезентують також семему ‘одиниця виміру часу’. У пам’ятках української мови XVI – першої половини XVII ст. семантична структура слів ускладнюється. Важливе значення має сполучуваність, яка актуалізує деякі компоненти семантики лексем *м^тс^лц^ь* і *л^дна*. У жодній із досліджуваних пам’яток нам не вдалося виявити вживання слова *л^дна* на позначення серединної чи останньої фази нічного світила. У цих випадках завжди вживалося слово *м^тс^лц^ь*. Цей факт міг би свідчити на користь того, що назва *м^тс^лц^ь*, незважаючи на омонімічність і належність до різних терміносистем, уже в староукраїнській мові почала витісняти номен *л^дна* зі сфери астрономічної номенклатури.

У системі сучасної української літературної мови аналізовані слова зберегли своє первинне значення, а також набули нових узагальнених і переосмислених значень.

АЕС 2003 – Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І.А. Климишина. – Львів, 2003.

Аз.В. – Ієромонах Азаріас. В^тра Єдиной Ст.ои ка^тоолической Ап^стлской Ц^ркве на В^сход^ь. – К., бл. 1619.

Гр. – Словарь української мови: В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1908. – Т. II.

На г. Коп. – На гербъ Копистенских. – К., 1625 // Сѣго Оѣа Нѣго Андреа архіепѣпа Кесаріа Каппадокійскіа. Тлъкованіе на Апокалѣпсіа Сѣго... Іоанна Бг.ослова... – К., 1625. – Арк. тит. зв.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1989. – Т. III.

Жел. – Малоруско-німецкий словарь: У 2 т. / Уклав С. Желеховский. – Львів, 1886. – Т. I.

З.Каз. – Зизаній Стефан. Казанье ст.го Кирилла Патріархи іерѣлимьского, ѿ антихристѣ и знакоѣ его, з ро³ширеніємъ надки проти^в ересей розъны^х. – Вільна, 1596.

Зерц. – Сіа книга нарицаемая зеркало бѣословіи, избранна ѿ многихъ кни^г; бѣословскихъ И трѣдолюбіе^м Сьставълена еромонаха Кирила Траньквилиона. – Почаїв, 1618.

КЛ – Київський літопис. – Бмн., поч. XVII ст. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1888. – С. 73–92.

Крон. – Кройника то есть исторія свѣта на шесть вѣковъ, а чтыри монархіи роздѣлена. З розмаиты^х гисторико^в жидовски^х, и пога^нскихъ. – Львів, поч. XVII ст.

КТ – Картотека “Історичного словника українського язика” Є.Тимченка / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, м.Львів.

ЛБ – Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627. (Надрук. з київського вид. 1627 р. фотомех. способом) / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К., 1961.

ЛЛ – Львівський літопис 1498 – 1649.

ЛС – Є.Славинецький. Лексикон латинський // “Лексикон латинський” Є.Славинецького. “Лексикон словено-латинський” Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до видання В.В. Німчук. – К., 1973.

Лѣк. – Лѣкарство на оспалый оумысль чоловѣчій а особливе на затвердѣлыє срѣца людскіє заведеные свѣтомъ альбо якими грѣхами бжѣтвеннаго Іоанна златоустаго до Феодора мниха... – Острог, 1607.

НС – Поучения на евангелие по Няговскому списку 1758 г. // Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-русов XVI–XVIII вв., изд. А.Петровым. – Спб., 1914. – Вып. VII.

ПДПИ – Памятники древней письменности и искусства. – Спб., 1912. – Т. 178; 1913. – Т. 182.

Перло – Сіа книга названна Перло Многощѣнное. Съставленна Трѣдолюбѣмъ: презъ Кирила: Транквѣліона. – Чернігів, 1646.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє 1556 – 1561 рр.

Пит. – Питання і відповіді православного папістові. – Б.м.н., 1603 // РИБ. – Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 2. – Спб., 1882. – С. 1-110.

Прислів'я – Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М.М. Пазяк; Відп. ред. С.В. Мишанич. – К., 1989.

Проп.р. – Різні проповіді. – Б.м.н., поч. XVII ст.

Сл. о зб. – Слово о збѣреню пекла... – Б.м.н., I пол. XVII ст. (за списком XVIII ст.) // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXI. – С. 5-50.

Срезн. – Материалы для словаря древне-русского языка: В 3 т. / Уклад Срезневский И.И. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. II.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2-х т. – К., 1977. – Т. I.

СУМ – Словник української мови: В 11-и т. – Т. IV, VI, IX.

Сур. – Суразький Василій. О єдиной истинной православной вѣрѣ... Книжица в шести отделахъ. – Острог, 1586.

УЄ № 29519 – Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, XVI ст.

УЄ № 31 – Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, к. XVI ст.

УЄ № 5 – Учительне євангеліє. – Львів, 1585.

УЄ Кал. – Єнґліє вчителное албо Казана на кождю Нґлю и Свата оурочистыѣ. Пре³ С^Т. Ѡ^Тца нїего Калліста... по грецкѣ написаное, а тепе^Р повторе ново зъ грецкого и словенского языка на рѣскій переложеное... повеленіє^М... Петра Могилы... – К., 1637.

Ун.гр. – Унія греків з костолом римським. – Вільна, 1595 // РИБ. – Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Пг., 1882. – Кн. 2. – С. 111-168.

ХЛ – Хмільницький літопис. – Хмільник, 1636-1650 рр. // Лїтопись Самовидца. – К., 1878. – С. 77-81.

Час.Табл. – Пояснення до таблиці визначення часу за місячними кругами // Часословъ, сирѣчь послѣдованіє слоужбы по преданію церковномѣ... Повеленіє^М... кн. Янѣша Ѡстро³ского,

Кашталана.